

УДК 1(091):001

АРИСТОТЕЛЬ – ЗАСНОВНИК НАУКИ (СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НАУКОВОЇ ПРОГРАМИ МИСЛИТЕЛЯ)

Світлана Шевчук

*Житомирський національний агроекологічний університет,
кафедра суспільних наук
бул. Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна*

Досліджено твори давньогрецького філософа Аристотеля, присвячені вивченню живої природи. Проаналізовано соціокультурні передумови творчості мислителя. На цій підставі робиться висновок про необхідність вважати Аристотеля засновником низки конкретних наук, зокрема біології та зоології, та нового на той час епістемного способу теоретизування.

Ключові слова: Аристотель, біологія, зоологія, наука, філософія, епістемний спосіб теоретизування.

У зв'язку з осмисленням місця та ролі науки в житті сучасного людства, її неоднозначних взаємозв'язків і взаємовпливів з іншими сферами суспільного життя є актуальним звернення до історичних витоків становлення наукового способу досягнення людиною світу, формування науки як такої.

Яскравою сторінкою у книзі, що описує формування та розвиток науки, є могутній спадок видатного філософа Аристотеля, який, будучи сином свого часу, увібрав і відобразив у своєму вченні соціокультурні та епістемологічні особливості переломного періоду давньогрецького суспільства.

У своєму дослідженні ми ставили перед собою завдання розглянути та спробувати оцінити ту частину величезного творчого спадку Аристотеля, яка пов'язана із вивченням живої природи (біологічні та зоологічні твори), і у зв'язку з цим константувати заслугу видатного філософа як засновника низки конкретних наук та одного з першовідкривачів нового на той час способу теоретизування (епістемного), а отже, і засновника науки як такої.

Дослідженням творчої спадщини Аристотеля займалось не одне покоління видатних філософів. Серед них найбільш відомими є імена таких дослідників, як А. Боннар, Р. Брамбо, Ж.-П. Вернан, О.І. Герцен, А.Ф. Лосев, А. Койре, Б. Рассел, А.Н. Чанишев та інші.

Аристотель розробляв свою наукову програму на зламі двох епох: античної класики та еллінізму. Це був період занепаду давньогрецької цивілізації. Суспільства в такий час намагаються віднайти нові методи мислення, створюють нові світи поезії або мудрості, «придумують все нові й нові докази для надії та впевненості. Періоди занепаду – це також періоди відкриттів; цивілізації скоріше змінюються, ніж помирають, їх існування – безперервне відродження» [1, с. 16].

Дух пізньоантичної епохи яскраво виразили зміни місця та ролі театру в грецькому суспільстві. Громадянська й виховна роль класичної трагедії відходить у минуле. У драматургії накреслюється тенденція до «реалізму». Вона помітна вже у творах Еврипіда, спираючись на які Аристотель писав свою «Поетику». Інтерес драматурга зміщується від долі героїв до їхніх характерів, від масштабних епічних сцен до конкретних життєвих ситуацій. Як

зауважує А.Боннар, «Еврипід наблизив своїх героїв до життя, вони у нього – живі люди зі своїми бажаннями, пристрастями, суперечностями, достоїнствами та недоліками» [1, с. 20].

У «новій комедії» (Менандр, Діфіл, Філемон) дія набуває іншого навантаження, ніж у класичній драмі: за її допомогою розкриваються психологія та характери героїв, глядач вводиться у світ повсякденності, дрібних проблем пересічних громадян, їхніх дружин, слуг. Менандр не стільки засуджує недобрий характер своїх героїв, скільки співчуває їм, захоплюється природними стосунками персонажів.

Отож у процесі формування мотивів ідеології еллінізму відбувалось поступове зміщення ціннісних орієнтирів у світогляді людей тієї епохи. Зміщуються реалістичні тенденції в культурі пізнюантичного періоду, що виявилось у відході людини у сферу приватних інтересів, космополітизмі. У пізнанні відбувається зрушення пріоритетів із сфери всезагального до конкретних способів його виявлення.

Давньогрецька цивілізація IV–III ст. до н.е., деградуючи, водночас здійснювала глибокий переворот у суспільстві та мисленні. В цю епоху занепаду наука виявилась одним із небагатьох видів людської діяльності, котрий ще прогресував. В астрономії, біології, механіці були сформульовані гіпотези, котрі (оскільки в римську епоху і в середні віки наукова думка стримувалась) знову будуть поставлені вченими Відродження й будуть ґрунтуватись на досвіді та розумі.

Унікальність філософії Аристотеля зумовлена як особливостями та тенденціями переломної епохи, так і його своєрідним становищем в еволюції давньогрецької думки. З одного боку, він був представником певної філософської традиції, а з іншого – виступав як систематизатор усіх основних шкіл і напрямів, підбиваючи у своєму вченні підсумок цілому періоду розвитку тем і проблем, сформульованих мислителями до нього, і використовуючи їхні способи міркувань. Водночас він розвиває цілий ряд підходів, котрим немає навіть віддалених аналогів у творчості попередників.

Спеціалісти, маючи на увазі останню обставину, виділяють такі особливості його способу теоретизування, як універсалізм, енциклопедичність, системність, методологічна орієнтація, епістемний спосіб філософування, принципово нове ставлення до емпіричних досліджень тощо.

Як відомо, у Стародавньому світі весь наукоподібний розвиток зосереджувався у філософії. У суворому сенсі слова Стародавній світ не мав науки про природу; йому було притаманне прагнення про все дізнатись, пояснити явища, зрозуміти навколишній світ. Однак стародавні природодослідники зазвичай обмежувались цим благородним прагненням і будували поверхневі теорії. Стародавній світ не умів спостерігати, досліджувати явища; отож його природознавство складалось із загальних поглядів, на подив правильних, і з розрізнених фактів, часто випадкових і відірваних від цілого та погано досліджених. Для нього наука була дилетантизмом, художньою потребою, а не жагучим прагненням істини. Наприклад, у Плінія, як і в Лукреція, спостерігаємо співчуття до природи та поетичне її споглядання. Наприклад, Пліній у своїй «*Historia Naturalis*», описуючи сонце, називає його божеством, що все бачить та чує, все оживляє, а землю називає матір'ю милосердною, яка годує нас, захищає, а після смерті ховає у своїх надрах останки.

Як зазначає О. Герцен, лише одна галузь природознавства, тісно пов'язана з математикою та яка мимовільно спонукає спостерігати, – астрономія – набула найбільш наукоподібної форми [2, с. 185].

Не вивчати природу, а насолоджуватись поетичним її розумінням – ось чого хотіли стародавні греки. Однак, спрямовуючи погляд у минуле, ми бачимо як великий виняток – мислителя, який з усього є великим представником Стародавнього світу – Аристотеля. Його

загальний погляд на природу відомий, але він великий також як спостерігач-дослідник. Він залишив могутній спадок із творів, які часто мали енциклопедичний характер. Праці Аристотеля, що дійшли до нас, за змістом поділяються на кілька груп: логічні трактати, біологічні трактати («Історія тварин», «Про частини тварин», «Про виникнення тварин», «Про рух тварин»), трактат «Про душу», про «першу філософію», що розглядає суще як таке (згодом отримав назву «Метафізики»); етичні твори – «Нікомахова етика», «Евдемова етика»; соціально-політичні та історичні твори («Політика», «Афінська політія»).

Зазвичай Аристотеля називають «батьком логіки». Менше знають цього філософа як засновника наук біології та зоології. Значення біології у загальному ансамблі робіт Аристотеля найперше вимірюється фактичним обсягом біологічних трактатів: вони становлять третину зібрання його творів. Вражає багатство відомостей, їхня ретельність і здебільшого їхня точність. Його енциклопедична «Історія тварин» (10 книг) налічує опис 500 видів тварин. У книзі «Про частини тварин» (4 книги) Аристотель прагне не лише подати порівняльну анатомію тварин, але й показати в узагальненому вигляді функції тіла тварин і пояснити основи механізму їхніх органів. «Про виникнення тварин» (5 книг) – трактат про різні способи розмноження тварин та їхню ембріологію.

Окрім цих трьох робіт – найбільш значимих як за обсягом, так і за змістом – варто згадати декілька творів на теми психолого-біологічні: «Про відчуття і те, що відчувається», «Про сон і неспання», «Про тривалість і короткість життя», «Про молодість і старість», «Про життя і смерть». Усі твори Аристотеля свідчать про спостережливість, здоровий глузд і наукову думку їхнього автора. Аристотель відштовхується від фактів, порівнює, намагається зрозуміти та пояснити.

Для Аристотеля-науковця не існувало малозначимих тем або неприємних для відчуттів об'єктів дослідження. Він пояснював: «...Лишається сказати про природу тварин, не упускаючи по можливості нічого – ні менш, ні більш цінного, бо спостереженням навіть за тими з них, котрі неприємні для чуттів, природа, яка їх створила, надає все ж невимовної насолоди людям, здатним до пізнання причин, і філософам за суттю...» [1, с. 104]. Вчений закликає не нехтувати вивченням незначних тварин, бо, на його думку, у кожному витворі природи можна знайти щось, варте подиву.

Аристотель виступає апологетом реального спостереження живої природи, адже до нього це заняття вважалось майже непристойним, низьким порівняно зі спостереженням за небесними тілами, зірками (вони були більш шляхетним матеріалом для дослідження, ніж наповнені слизом і калом живі організми). Аристотель же міркував, що черв'як – не менш божественний, ніж Сиріус. Як справжній учений, він проголошує рівноправність і зірок, і живих істот як об'єктів для дослідження.

Відомо, що О. Македонський у своїх численних походах не забував висилати цілі загони воїнів для ловлі звірів і відправляти їх своєму вчителю. На цьому матеріалі Аристотель займався порівняльною анатомією; він працював над побудовою стрункого ряду розвитку тваринного царства; його поділ тварин (так звана «драбина тварин») існує до наших днів.

Аристотель уперше узагальнив біологічні знання, накопичені до нього людством, розробив систематику тварин, визначивши в ній місце людині, яку він назвав «суспільною твариною, наділеною розумом», описав близько 500 форм, розділивши їх на дві великі групи (за сучасними уявленнями – хребетні та безхребетні). Античний учений висловив також певні здогадки, які нагадують еволюційну теорію.

З ім'ям Аристотеля пов'язані також конкретні наукові відкриття в галузі біології. Наприклад, жувальний апарат морських їжаків називається «аристотелів ліхтар». Філо-

соф розрізняв орган і функцію, пов'язавши перший із матеріальною причиною, а другу – з формальною та цільовою. Ученому належить відкриття принципу кореляції, вираженого у формулі: «Що природа відніме в одному місці, те вона віддає іншим частинам» [3].

Отож великого енциклопедиста давнини Аристотеля можна вважати засновником біології та зоології як наук. Однак Аристотелю можна надати першість також як засновнику науки як такої. Він винайшов новий, невідомий стародавньому світу епістемний спосіб теоретизування.

Безпосередні попередники Аристотеля Платон і Сократ розвивали так званий софійний спосіб філософування. Філософія розумілась як «поліфонічний феномен». Філософія – це завжди багатоголосся, живий, принципово незавершений діалог. Кожен учасник розвиває свою думку, відстоює свою принципову позицію, приходять і йде зі своїми основними установками, але йде, беручи до уваги інтенції своїх опонентів. У бесідах Сократа та текстах Платона спосіб викладу – діалогічні розмірковування. Своєрідну форму має також результат: рішення у власному сенсі слова відсутнє. Цьому відповідає і певний літературний жанр – діалог. Отже, злитими в одне виявляються стиль теоретизування, особливості вчення, характер результатів і жанр викладу.

Інший вигляд має творчість Аристотеля, для якого характерний так званий епістемний спосіб теоретизування. У ньому передбачається можливість отримання однозначного істинного результату. Спосіб міркування – монологічний. Принципово інша форма розроблення проблеми (історія питання, постановка проблеми, аргументація «за» та «проти», рішення тощо). Звідси велика увага до термінології, фразеології, дефініцій, стрункості та різнобічності висвітлення. Цьому відповідає також літературна форма творів, котра тяжіє до стилю енциклопедичних статей.

Під час порівняння особливостей літературного складу творів цих двох мислителів встановлюємо, що в Аристотеля думки не поєднуються з міфічними образами фантазії, відсутня драматична жвавість описуваних розмов, натомість присутнє сухе, суворо логічне дослідження, що ґрунтується на зібраних фактах. Дивна поезія, художній драматизм, невизначеність і сум'яття напівпоетичних міркувань Платона змінюються в Аристотеля ясністю зріло обдумані думки. Однак, говорячи про сухість форми творів Аристотеля, не варто забувати, що до нас не дійшло жодного з тих його творів, які були написані в популярній формі [4].

Аристотелівський стиль філософування вирізняється також особливим поглядом на зв'язок теоретичних конструкцій з емпіричними дослідженнями. Перші не мисляться у відриві від останніх.

Якщо розглядати платонівський та аристотелівський підходи до інтенції пізнання як епістемологічних домінант, то очевидним є таке. Для «лінії Платона» характерна націленість на душу і Божественну істину, а не на світ. Це можна назвати дедуктивізмом або раціоналізмом. Для «лінії Аристотеля» первинною є увага до світу речей, і саме пізнання істини врешті залежить від знайомства з навколишнім світом. Такий підхід можна назвати індуктивізмом або емпіризмом. Саме ця парадигма забезпечила перехід через Відродження до новоєвропейського наукового мислення, хоча чергування названих підходів мало свій історичний ритм.

Порівнюючи вчення Платона та Аристотеля, бачимо, що перший поетично поринає в невидимий світ ідей і вважає філософію засобом очищення душі та втілення її прагнення до неба. Якщо для Платона емпіричне дослідження – лише неважливий вступ до умоглядних філософських міркувань, то критичний розум Аристотеля займався переважно емпіричним дослідженням світу явищ, вивчав природні факти, прямував шляхом індукції (від часткового до загального) та завданням філософії вважав пізнання істини. Як учений, Аристотель дослі-

джував природу, землю, явища, що її наповнюють, систематизував набуті про них відомості та шляхом ясних, суворо логічних висновків і доказів виводив загальні закони.

Аристотелю була притаманна надзвичайна жага пізнавати світ загалом, оволодівати ним, пізнавати природу та сутність, котру вона втілює в собі. Як відомо, пристрасне бажання пізнавати й поширювати знання є ключовою ознакою кожного вченого. Зважаючи на сказане, Аристотеля, поза сумнівом, можна вважати вченим, котрий вплинув на формування та розвиток світової науки. Його ім'я очолює ряд мислителів, яким удалось відкрити спосіб виробництва логічно обгрунтованого, доказового знання.

Підтверджуючи внесок Аристотеля у процес становлення світової науки, О. Герцен писав: «Власне від Аристотеля до «великого відновлення» наук у XVI ст. наукоподібного руху не було, незважаючи на те, що людство в цей проміжок часу зробило колосальні кроки, які привели його до нового світу мислення та діяльності» [2, с. 155].

У зв'язку з народженням власне наукового знання Аристотель пропонує новий підхід до інтерпретації філософії. Платонівське розуміння філософії як умоглядного пізнання різних сутностей було модифіковане Аристотелем, котрий вказував на три «умоглядні науки»: «фізику», «математику», «першу філософію». Аристотель, по суті, знав і користувався поняттям «предмет науки» та розрізняв науки не лише за їхніми функціональними особливостями, специфічністю засобів дослідження тощо, але й в аспекті розрізнення їхніх предметів. Він особливо виділяв «першу філософію» як науку про всезагальне або про суще як таке.

Інший аспект аристотелевого розуміння філософії пов'язаний із розкриттям питання, хто такий філософ. У трактуванні Аристотеля філософ – це той, у кого найвищою мірою розвинена потреба «чистого», «незацікавленого» пізнання. Чисте споглядання є для філософа внутрішньою потребою його душі, а сам процес – найвищим блаженством. Водночас філософ – не просто адепт чистого споглядання, він – людина, мудрість якої наповнена безумовним пануванням розуму над чуттєвими припадами та враженнями. І насамкінець філософ – це той, хто до глибокої старості зберігає здатність дивуватись, у повсякденному і звичному бачити незвичне й неочікуване [5, с. 153].

Отже, у творчості Аристотеля як представника переломної епохи давньогрецької культури переплелися дві тенденції. З одного боку, Аристотель як мислитель був сформований і спирався на могутню філософську традицію, що виразилось у підсумуванні та узагальненні ним ідей попередників. З іншого боку, Аристотель виступає новатором і, по суті, очолює низку мислителів, що передвіщають інтенції нової (елліністичної) епохи, яка зміцнила реалістичні тенденції. Якщо говорити про Аристотеля як засновника нової науки, то він визначив для себе пріоритет переходу від всезагального до конкретних способів його виявлення. Це виявилось у його прагненні досліджувати різні прояви природного життя, зокрема варинного світу. Могутні наслідки цього прагнення дають нам підстави говорити про Аристотеля як засновника біології та зоології. Однак Аристотель виступає також як фундатор науки як такої, оскільки формує новий спосіб теоретизування, який спирається на універсалізм, системність, методологічну орієнтацію, принципово нове ставлення до емпіричних досліджень. Відкритий Аристотелем новий, епістемний спосіб теоретизування орієнтує науковця-філософа на отримання однозначного, істинного результату (знання), розроблення проблеми, що передбачає її історію, постановку, аргументацію та рішення, на розуміння пізнання як переважно емпіричного дослідження світу явищ, на вивчення природних фактів шляхом індукції.

Ми торкнулись лише окремої сторони стилю теоретизування Аристотеля. Однак висловлене, на наш погляд, дає змогу розглядати цей підхід як перспективний напрям інтерпретації творчого спадку великого давньогрецького мислителя, що дає можливість по-новому переосмислити його внесок в історію світової культури та науки зокрема.

Список використаної літератури

1. Боннар А. Греческая цивилизация. Т. 2 / Пер. с франц. О.В. Волкова. М.: «Искусство», 1992. 269 с.
2. Герцен А.И. Письма об изучении природы. М.: Изд-во политической литературы, 1946. 315 с.
3. Аристотель Сочинения: в 4-х т. М.: «Мысль», 1975–1983.
4. Платон і Аристотель – порівняння. URL: <http://mojaosvita.com.ua/filosofija/platon-i-aristotel-porivnyannya>.
5. Драч Г.В. Аристотель и проблемы древнегреческой философии. Вопросы философии. 1985. № 7. С. 151–155.

**ARISTOTLE IS THE FOUNDER OF SCIENCE
(SOCIO-CULTURAL AND EPISTEMOLOGICAL DETERMINANTS
OF THE THINKER'S SCIENTIFIC PROGRAM)****Svitlana Shevchuk**

*Zhytomyr National Agroecological University,
Department of Social Sciences
Staryi blvd, 7, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

Works of ancient Greek philosopher Aristotle devoted to the study of wildlife have been investigated. Socio-cultural preconditions of the thinker's creative work have been analyzed. On this basis, it has been concluded on possibility and necessity to consider Aristotle a founder of a number of specific sciences, in particular, biology and zoology, and of a new, at that time, epistemic method of theorizing.

Key words: Aristotle, biology, zoology, science, philosophy, epistemic method of theorizing.